KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXII évf. *1897. Május—Junius.* *3-ik füzet.*

Vallási és egyházi reform.[1]

A nem reformált hit kizárja a tudományt. Egész szelleme ellenmondásban áll a tudománynyal. A credo quia absurdum elvéhez oly csökönyösen ragaszkodik, hogy még a közvetítés gondolata is lehetetlen. Az újított hit más viszonyban áll a tudományos haladással. Nem zárja ki azt, sőt követeli. A csalhatatlanság hamis álláspontja távol áll tőle. Az ember és Isten, mint gyermek és atya közötti viszonyt, mit Jézus állított fel, a hit megdönthetetlen alapjának tekinti. De e viszony nyilvánulási formáiban, a cultusban és életben, a szervezetben reméli, hogy tökéletesebbet is alkothat. Jól tudja, hogy a reformatiónak sok oldalon hiányai vannak. A haladó idő tudatra kelti a szükségleteket, hiányokat s ad külső és belső eszközöket kielégítésükre, elenyésztetésükre.

A zürichi egyetemen a bölcsészet tanára a vallási reformról tartott eléadásokat. Annál a meleg és rokonszenves érdeklődésnél fogva, melylyel az angol és amerikai s velünk magyar unitáriusokkal szemben viseltetik, a legodaadóbb figyelmünket érdemli meg. De ettől eltekintve is az a vallásossággal párosult mély tudomány, mely e gondolkodót oly kiválóan jellemzi, a vallásos világnézetnek az a meggyőző ereje, mely a modern élet sokféle alakulata között a keresztény vallásos eszme működésének oly jelentékeny helyet követel, a meggyőződésnek az a bátorsága, a mely nem riad vissza az egyházi maradiságtól oly sokszor kárhoztatott reformoktól, a mely az őszinte hit erejével hírdeti elveit, mindezek jelentékeny helyet biztosítanak a zürichi egyetem bölcsészettanárának a protestantismus jelenkori történetében s első sorban mi nagy lelki örömmel vehetjük tudomásúl a közdelmeink s elveink iránti rokonszenv ilyen nyilvánulását. Hogy az ajánlott reformok megvalósulását maga szerző sem várja egyhamar s hogy könyve katholikus részről valószínűleg heves támadásoknak lesz kitéve, az a gondolkodó ember előtt az ő érdemeit a legkevésbé sem érinti.

[1] Dr. Johannes Kreyenbühl, Die Nothwendigkeit und Gestalt einer kirchlichen Reform. Freiburg und Leipzig, 1896.

Az eléadások 1895/96-ban tartattak. A tíz közűl a két első a történelem vezetése mellett a vallásos eszme folytonos haladásáról, hullámzásáról, most hanyatlásáról, majd emelkedéséről elmélkedik, kitüntetvén itt-ott elég érthetően szerző vallásbölcseleti álláspontját. Ez az első történeti, kritikai rész, melyhez a második úgy viszonylik, mint az érem egyik oldala a másikhoz. A három utolsó előadás az építés munkája telve tervekkel és javaslatokkal. Amazok a fejlődéstörténet vezetése mellett a reformok szükségességéről igyekeznek meggyőzni. Ezek adják a reform módjait, alakját.

Hogy mindjárt kezdetben tisztába jőjjünk álláspontjával, mondjuk ki bátran, hogy az nem áll messze az unitárismustól. Ez álláspontról két ellenséggel küzd a valódi keresztény szellem nevében, a jelenkori inhumanus egyházzal és a modern szellemmel, a hierarchia daemonismusával s a jelen cultur-optimismusával. A katholikus hierarchia, a mely 1870-ben csalhatatlanságát (infallibilitas), az az irreformibilitasát a világ előtt proclamálta, ezzel szellemi halálát is kihirdette s most már ahhoz a ponthoz érkezett, a melyen utolsó és legerősebb támasza az ördögökben való hit, azoktól való félelem s azoknak cultusa (247. l.). »Hogy minő tényleges hatalmat gyakorolt az egyház daemonismusa még a reformátorokra is, legvilágosabban látszik Kálvinnál, kinek dogmatikájában és egyházi szervezetében a zsidóság sötét, fanatkus, vakbuzgó, kárhoztató szelleme a római jognak kemény, hajthatatlan, de szervező szellemével oly szövetségre lépett, a mely sokkal inkább katholikus, mint keresztény jellemű és Servét irtóztató kivégzésében a daemonismusnak igazi mesteri példáját nyujtotta« (243. l.)

A másik ellenség, melylyel szemben ékesszolásának minden fegyverét, tudományának egész készletét s vallásos meggyőződésének egész erejét csatába viszi, az általa ú. n. cultur-optimismus. Később részletekre is kiterjedünk. Most legyen elég álláspontját csak egy példával megvilágítani. »Meg vagyunk győződve, — úgy mond — hogy a természettudományoknak minden haladása a hit igazságát mind kétségtelenebbül ki fogja mutatni, hogy a természetnek egysége, alapja, állománya, törvényei, czélja egyedül az absolut és egyetemes szellem lényében és életében van. S ha a fejlődéstan a természeti élet ismeretében még annyira halad is, el fog jutni mégis egy oly ponthoz, a hol természeti okokból minden fejlődésnek vége van és egy más nemű ok egy egészen más »fejlődést« alapít meg, mint a minő a természeti életen belől lehetséges« (126. l.).

Kisérjük most fejtegetéseit, emeljük ki vezető gondolatait, a melyek megértetik reformterveit, javaslatait. A vallásos élet haladása

az egész emberi élet haladását jelenti s ha a világtörténelem mutat valódi haladást, az lényegében csak vallásos lehet. De ez a haladás nem úgy értendő, hogy az alsóbb s kevésbé tökéletes vallások el tünnek s helyöket tökéletesebb vallások foglalják el, hanem az egyes fokozatok egymás mellett mindíg képviselve vannak s lesznek. A haladás méreteit, menetét és törvényeit mutatják a fejlődés főbb fokai. Az első fok, a mennyire a történelem világításánál az ősidők homályába bepillanthatunk, az u. n. *természeti vallás*. E fokon minden természeti lény, az egész természet valami isteni. Ez »a természet pantheismusa«. E felfogásban igaz az, hogy isten az egység a sokságban, teremtő, rend, mérték, magától való. Másik igazság a lélek halhatatlansága, a mely minden természeti vallásban benne van. Az emberi szellem túlmegy a természeten s a léleknek az istennel való közösségét állítja. Második fok a *dualisticus monotheismus*. Az élet folytonos harcz a gonosz szellem művei és befolyása ellen. A harmadik a *brahmanismus*, a negyedik *a görög — római humanitas pantheismusa*, az ötödik a *zsidó dualisticus monotheismus*. Ez az első erkölcs-vallás (Moralitätsreligion), melynek legmélyebb vallásos motivuma a gonosz s az ettől való megváltás isten által. Isten és ember nem lépnek egymással benső viszonyba. „Minden vallás életere“, az isteni szellemnek az emberivel való közössége megszünt. A zsidóságnál az isteni szentségnek ez a tulzott felfogása nemcsak elméleti hit, hanem cultusukban és életükben is végzetes következményekkel járt. Létre hozta a papságot, áldozatokat, azokat a külső tisztasági ceremoniákat, azt a vallási fanatismust, mely a zsidót vallása rabszolgájává tette, érzékét a többi emberi javak iránt, minők tudomány, művészet, állam, eltompította. „Nem a római hadak pusztították el a zsidó birodalmat, hanem az a vallásos fanatismus, mely a nemzetet sektákra és pártokra osztotta, a kibékülést a humanismus szellemével visszaútasította, a nemzetet önámításában és gőgjében feláldozta annak a csalképnek, hogy ő az egyedül választott nép“ (21. l.). Ez a monotheismus egy nép vallása volt. El kellett tünnie, hogy mint világvallás jöjjön megint felszínre. Ezt az utolsó haladást a *kereszténység* mutatja.

A keresztény vallás tökéletes vallás. A zsidóság nem ismerte el a többi vallásokban az igazat. Hiányzott belőle a természeti vallás hite, a természetnek mint isten saját életének vallásos felfogása a világ nagy ellentéteinek dualisticus hite, a brahmanismus mystikájának és theosophiájának mélysége és bensősége, az antik szellem humanismusa, az embernek az Istennel való teljes közössége, a mindent átölelő keresztény ἕν καὶ πᾶν, isten atyasága, az emberiség fiusága,

melynek rendeltetése, hogy az atyának tökéletes szeretetét az általános emberszeretetben megvalósítsa. Jézusnak az isteni atyában való hitében az igazságnak minden eleme, a régibb vallásokban elszórt minden fénysugár össze van gyűjtve. A Jézus istenfiuságában ki van fejezve az az új, legnagyobb és örök igazság, hogy a vallásos ember benső és valódi életközösségben él istennel, azaz isten — ember. „Én az élő Isten fia vagyok“, a zsidóság és pogányság vallását ezzel az emberiség vallása váltja fel. Ez az utolsó és legfőbb haladás, melyen túl nem vezet út, Nem gondolható oly vallásos haladás, mely az embernek magasabb, tökéletesebb viszonyát állíthatná fel, mint a mely az istenfiuságban van kifejezve. Ezt a igazságot csak az a modern szellem tagadhatja, a mely azt tanítja, hogy a vallás olyan álláspont, melyet az emberiség meg fog haladni s a vallást, mint embernek Istenhez való viszonyát, a humanitas azaz az embernek embertársához való viszonya fogja pótolni. Ez a nézet ma nagyon el van terjedve. Oka az, hogy a kereszténység lényegét összetévesztik az egyházi, dogmatikai kereszténységgel, a keresztény egyházak mai formáival. De hát a keresztény vallás elve nem a megállás, nyugalom, hanem a haladás. Ez pedig ki van zárva, ha a keresztény szellem tartalma, ereje, értéke, hatalma valamelyik történeti alakjához fűződik. Mert így nem válhat az emberiség minden életviszonyát fokozódó mértékben átható éltető, átalakító normává.

A tiszta keresztény szellem nemsokára zsidó és pogány elemekkel vegyűlt. Az első egyházak tisztán charismatikus szervezetét, vallás — erkölcsi közösségét a római világállam szelleme hivatali és állami egyházzá változtatta. A pogány cultust pogány dogma követte. „Mintha a pogány szellem csak e pillanatra várt volna, hogy az emberiséget teljesen meghóditsa. Egy új Olympus, egy új Pantheon emeltetett s abban az egész ker. előti kornak minden istensége összegyüjtetett“ (37. l.). Épen eljött az ideje a reformationak, a mely a keresztény szellem győzelmét jelenti. Programmja az isten országának megvalósítása e földön, az emberben szunyadó erők, hajlamok és szükségletek kifejtése a vallásos szellem által, a ker. humanitás megalapítása, a mely az emberi élettörekvések minden alakzatát, a házasságot, családot, államot, művészetet, tudományt, társadalmi életet, munkásságot és élvezetet, életet, szenvedést és a halált vezeti és áthatja. „A kath. papi egyház hatalmát mindörökre megtörte s a népeket a kereszténységnek s minden emberi jólétnek legveszélyesebb és leggonoszabb ellenségétől megszabadította“. (40. l.).

De a reformatio nemcsak rombolt, hanem épített is. A papi

állam megsemmisítése által létrehozta a modern *polgári, jog- és cultur-államot*. „Bátran állíthatni, hogy a reformatió nélkül, azaz a papi egyház, egyházjog, pápai mindenhatóság megtörése nélkül ma nem volna modern állam, alkotmányos jogállam, culturállam, törvény előtti szabadság és egyenlőség s solidaritas a polgárok egyenlő gondozásában; építette továbbá az egyházi életnek egy saját alakját, mely a hit, cultus és erkölcsi élet közösségén, az egyetemes papság keresztény eszméjén, istennek lélekben és igazságban való imádásán, az emberi szellemnek istennel való benső és közetlen összeköttetésén alapszik.“ A tudományos világismeretnek új lökést adott. A reformatio nélkül nem volna tudomány a mai értelemben, miként nem volt a középkorban az igazságnak, csak a papságnak szolgáló tudomány.

De semmi emberi nem tökéletes. A reformatiot is a haladó fejlődés álláspontjáról kell néznünk. S itt el kell ismernünk, hogy a reformatorok nagyon fontos pontoknál nem fejezték be munkájukat, félmunkát végeztek. Luther a reformatio alapelvét a kath egyházzal szemben nem vitte keresztül következetesen, sok kath. elemet megtartott. A szt. háromság, az egyedüli isten-ember, a megváltás, a szt. írás csalhatatlansága, az úrvacsora, mindezek Luther értelmében lényeges kath. vonásokat foglalnak magukban. „A reformatorok függése a régi egyházi dogmától egy ponton sem volt erősebb és végzetteljesebb, mint a Jézus istenségének dogmájában.“ Ez a tan egyenesen és feltétlenűl ellenmond Jézus személyes, vallási tudatának, ki az Istent sokkal mélyebben tisztelte, semhogy eszébe juthatott volna, hogy magát istennek tartsa. Ellenmond az istenfiúság általa hirdetett tanának, melynek lényege az, hogy az ember a legbensőbb fiúi szeretetben egyesűl Istennel.

A reformatio utáni időszak az egyházi kereszténység képviselői jóvoltából a középkornak puszta ismétlődése. De a bölcseleti szellem az élet összes ágazatainak teljes átváltoztatásához kezdi rakogatni az alapokat. Ez az a modern szellem, melynek iránya és törekvése az, hogy az életet és emberiséget emberfeletti motivumok és értékek segítsége nélkül kialakítsa, az istent magában a természetben és emberben kutassa és megtalálja. Ez a modern szellem az egyházi kereszténység ellen támadt s ez viszont annak haladását mindenkép akadályozni törekedett. „Az a szellem, amely Spinozát a zsinagogából kitaszította és életét fenyegette, az üzte el Wolffot Halleból, az harczolt Lessing türelmes és humanus kereszténysége ellen, az rendszabályozta meg Kantot az erkölcsi kereszténység védelmezéseért az egyház hité-

vel és a babonával szemben, az űzte el az „atheista“ Fichtét állásáról, az fújta a végitélet harsonáját Hegel felett halála után.“ (54. l.) Az angol, franczia és német felvilágosodás lényegében nem egyéb, mint a modern szellem tiltakozása az állandó és reactionarius egyházi kereszténység ellen; oly kisérlet, mely a kereszténység örök igaz és elpusztíthatlan lényegét új alakokban akarja alkalmassá tenni az életre. De a felvilágosodásnak ép oly kevéssé van igazi vallásos érzéke, mint az egyháznak, a mely ellen harczol. A német felvilágosodás viszonya a valláshoz azonban bensőbb, igazabb. A modern szellem történetében új korszakat jelöl, melynek czélja a reformatorok megkezdett művét befejezni, egy keresztény humanitasnak, vagy humanus kereszténységnek alapjait lerakni. E kort Lessing nyitja meg, teljesen keresztény, protestans szellemben. Nem a vallást támadja, hanem a theologiát. Általa a ker. vallás lényege nemesebb tartalommal gazdagodott. Lessinggel egyezik Herder abban a pantheistikus színezetü protestans felfogásban, a mely az embert és a természetet mint az isteni szellem nyilvánulását fogja fel. A vallás tartalmát emberibbé s ezért érthetőbbé tette. A biblia s különösen az ó szövetség tudományos felfogása vele kezdődik. A felvilágosodás és humanismus e törekvései Kant bölcseletében összpontosúlnak, melyet a német idealis, metaphysikai, vallásbölcseleti elmélkedés folytatott tovább s melynek alapjában csak az a törekvése, hogy oly világnézetet alapítson meg, a mely szerint a kereszténység lényege helyesen felfogva az emberiség fejlődését biztosítja.

Mindezek a törekvések nem tudták az egyházat a valódi ker. szellemnek megfelelően átalakítani. A kath. hierarchia döntő ütközetet vív s a jövő kérdése az, hogy a ker. emberiség szelleme vagy a hierarchia hatalma lesz-e erősebb? Itt sajnálattal kell megvallani, hogy a reformált egyházak sem értik „a helyzet komolyságát, a feladat lényegét és nagyságát s azt a programmot, melyet a ker. emberiség szelleme követel.“ Még oly formákba vannak szorítva, melyek a kereszténység szellemével ellenkeznek s mint a középkor maradványai s az emberi gyöngeség tanui, hivatásuk betőltésében akadályozzák. Hiba az is, hogy a prot. egyházak annyifelé szakadtak. A hivatalos theologia a bölcselettel szemben közönyös, sőt elútasító. Innét van, hogy a ker. ember életét a tudományos törekvésekkel és eredményekkel nem lehet összhangzásba hozni. Pedig a kereszténység nem teszi fölöslegessé a bölcseletet, mert az egész embert, tehát az ismeretet és tudást is magában foglalja. Az igazi kereszténység nem követel gondolkodási tunyaságot

és tudatlanságot, sőt követeli a tudást, mert ezzel is a kereszténység egyetemes s mindent átfogó életbecsét igyekszik bizonyítani. A dogmatikai hit ellenmond a vallásos szellem szabadságának és haladásának s a hivatalos egyházi theologia a tudományos világnézet fejlődésének. Ehhez jő még az államjogilag szervezett egyház, mely sem a modern állam, sem a vallás, sem a kereszténység lényegének nem felel meg. Ez a ker. szellem hatékonyságát érzékenyen csökkenti s megszüntetése a ker. humanitas főkövetelménye. Az állami egyház oly űgyek gondját bizza az államra, melyekre ez nincs híva és képesítve s oly viszonyok felett dönt és itél, melyek felett jogi elvek szerint itélkezni nem lehet. Összevegyíti a vallási és világi érdekeket s midőn az állam egyetlen vallás képviselőjeként tünik fel, árt tekintélyének s előjogos osztályokat teremt. A vallási viszony ember és Isten között teljesen szabad és személyes, tehát képtelenség még gondolni is, hogy ezt a viszonyt az egyénre valamely hatalom ráparancsolhatja, ráerőszakolhatja. A vallás lényege kizárja a jog fogalmával járó kényszernek még gondolatát is. Az állami egyház tarthatatlan állapotokat teremt. Nemcsak hogy kizárja a nőt az egyházi élet külső és belső munkájából, hanem a férfiak személyes részvételét is gyöngíti és bénítja. Fizeti a lelkészeket, fenntartja az egyházi épületeket s ez által felmenti az áldozatoktól, melyekben pedig a vallásos élet energiája és őszintesége első sorban s hathatósan nyilvánul. S hogy e terheket a nép az államra szereti hárítani, az bizonyára nem az élő vallásosság jele s e tekintetben sokkal magasabban állanak az u. n. sekták, melyek életüket államsegély nélkül, önkéntes adományokból tartják fenn. Ehhez járúl még az, hogy az egyház igazgatása és szervezete lényegében administrativ, bürokratikus, hívatalos, nem charismatikus, vallás-erkölcsi s így nem teremt igazi vallásos közösséget.

A fejlődés ellentétes áramokat idéz elé, ez ellentéteknek egész merevségökben ki kell fejlődni, s az emberiségnek ez ellentéteket meg kell haladnia, hogy magasabb fokokra juthasson. Az új kor szelleme eltávozott a ker. élet szellemétől s rányomta bélyegét a közélet minden alakzatára. E modern szellem lényegét és irányát meghatározni nem könnyű dolog. A nagy tömegben a ker. szellem hiányát modern szellemnek nevezni nem helyes. Mert egyháziasság és vallásosság nem azonos dolgok. Amerikában pl. a legmodernebb szellem legfurcsább jelenségei s az egyháziasság szépen megférnek egymás mellett. Atheismusnak nevezni e szellemet sem helyes. Mert a tudományos atheismus csak keveseken észlelhető, a tömegen nem. Aztán elég közönséges dolog, hogy az elméleti atheista az élet gyakorlati vallás-erkölcsi

követelményeinek jobban megfelel, mint a ki hitével dicsekszik. Hol keressük tehát e szellem lényegét? A kereszténység kizárólag az ember üdvére vonatkozik. Ez a legfőbb érték. S az a valódi keresztény, kit életének minden nyilvánulásában ez a legfőbb norma vezérel. A modern szellemnek más az eszménye. Ez a tökélynek legmagasabb fokát, az élet becsét és rendeltetését az összes emberi cultur-munka fokozatos emelésében látja, a melynél eltekint emberfeletti erő segélyétől s az emberiség földöntuli czéljaitól. Az emberiség e culturális munkával reméli, hogy eléri a boldogságot, saját erejével, a vallásos meggyőződés és remény kizárásával. Ezzel adva van a ker. és modern szellem lényege, ellentéte. Az emberi élet alakításában a kereszténység vallási motivumai elvesztették mértékadó erejöket. A tudományban a theologia és a bölcselet állandó és terméketlen ellentétben állanak s a ker. életnézet régen elveszítette erre meghatározó befolyását. A modern szellem itt is más irányokban halad s a technikai és gazdasági munkában van kifejlődésének tetőpontján. De a ker. szellemet a modern culturalis mozgalmakkal egyszerűen ellentétbe helyezni, még sem lehet. „A modern culturalis élet minden jelensége és alakulata, a mennyiben az emberiség valódi haladását jelentik, vagy hozzávezetnek, nem állanak ellentétben a kereszténység szellemével, a mely minden valódi haladást, az emberiség legfőbb szellemi, ethikai és vallásos culturáját megalapítja“ (92. l.). Az ellentét csak ott kezdődik, a hol a modern szellem a kereszténységet teljesen figyelmen kívül hagyja, elnyomja, nem enged befolyást neki s vallási motivumoktól és tekintetektől függetlenül igyekszik megalapítani a földi cultur-boldogság országát. A modern embernek nincs ideje nyugalomra, magába szállásra. A természettudomány a világot Isten nélkül mutatja neki. A technikában lelketlen gépeket lát. A fárasztó munka őt is géppé teszi. A harcz a létért letöri szelleme szárnyait. Marad-e ideje, hogy az örökkévalóról, a minden dolgok ősforrásáról, az emberi élet földöntúli rendeltetéséről elmélkedjék? Mennyire érthetetlen lehet az erkölcsi alázatosságról szóló predicatio egy nemzedéknek, a mely oly nagynak, oly hatalmasnak képzeli magát! A hős, az eszme martyrja, az idealista, az önzetlen, ki eszményekért tud működni, szenvedni, áldozni, a modern átlag-ember előtt rajongó, utopista, szánalomra méltó bolond. A modern szellem szereti azt, a mi maga: az átlagot, a középszerűséget, engedékenységet, simulékonyságot, jellemtelenséget, az egyéni jellemvonások eltünését, közlékenységet, divatot, illemet, a szellemi nivellement-t, hódolást a nap bálványai előtt, a közvélemény cultusát, asablont, a forma zsarnokságát. Az „egyesületi egyének“

(Vereinsindividuen) klasszikus kora ez. A kereszténység a szeretet vallása s a modern szellem, bármily gazdag egyesületekben, oly szegény igaz szeretetben!

Így hát a vallásos élet követelményei és a modern szellem fejlődése egymásnak lényegesen ellenmondanak s egymással összeegyeztethetetlenek. Ám azért a modern szellem eredményeit tagadni esztelenség volna. Ez eredményekben a humanitas csirái bontakoznak, a mely az élet elválasztó sorompóit ledöntögeti. De ez elismerés nem azt jelenti, a mit a civilisatio optimistái vélnek, hogy e haladással az emberiség rendeltetése el van érve. A culturoptimismus állítása alaptalan és soha meg nem valósítható ámítás, mert a cultura földi czélját a vallásos szellem kiírtásával gondolja elérni s feledi, hogy a modern szellem jogos és keresztényi iránya a jelen socialis mozgalmaiban vallásos és keresztény szellemtől nem áthatva. S ha igen sok téren szivesen elismerjük is a haladást, a vallás-erkölcsin legalább abban a mértékben nem constatálható. A vallásos élet terén, a mint az előbbiekből látható, mély hanyatlás korát éljük. A mi haladás erkölcsi téren észlelhető, az nem a cultura eredménye, hanem azé a keresztény szellemé, ami még megmaradt bennünk. „A természeti és erkölcsi bajok, szegénység, szenvedés, szükség, betegség eltávolítására irányuló társadalmi rendszabályok erejüket és hatásukat tudtunk szerint nem a Darwin-Spencer evolutio elméletéből, hanem a megváltó szeretet keresztény szelleméből merítik.“ (103. l.) Egy rakás baj a haladással nem szünt meg, sőt minden lépés előre a bajoknak új forrásává lesz. Túlzás nélkül állíthatni, hogy a modern gazdasági fejlődés több emberáldozatot követel, mint a legvéresebb háborúk. Az állam, társadalom s egyesek fáradozásai, az egész socialpolitikai törvényhozás, a szeretet tevékenysége nagyrészben csak arra irányul, *hogy begyógyítsa azokat a sebeket*, melyeket a modern cultura fejlődése az emberi nemen nap-nap után üt. S valóban furcsa egy optimismus haladásnak tekinteni ez intézkedéseket, holott lényegileg nem egyebek, mint harcz a cultura egyoldalú haladásával járó bajokkal és visszaesésekkel.

Másfelől a cultura valódi értékei sem oly természetűek, hogy az embert teljesen kielégítenék. Lélektani igazság, hogy a szükségletek kielégítésével a vágy tárgya veszít becséből. A kielégítéssel a szükségérzet nem mulik el, de kisebb a lehetőség, hogy változatosság és fokozatosság tekintetében vágyainkat kielégíthessük. Innét aztán a fásültság, blazirtság, elégedetlenség, életuntság, a sok öngyilkosság, e korunkat annyira jellemző tünetek. Az öngyilkosságnak nagy része közetlen következménye culturánknak, a mely mindig

újabb szükségleteket teremt, a meglevőket fokozza s nem tudja kielégíteni. Lélektani botlás azt hinni tehát, hogy culturánk érzéki szükségleteink kielégítése által valaha a teljes megelégedés és boldogság állapotát elő tudná teremteni.

Ez a kép lényegesen akkor sem változik, ha a tudomány és művészet fejlődését tekintjük is. Mert Rousseau vádja sokban igaz, hogy a tudományos, aesthetikai, irodalmi és művészeti haladás az ember boldogságát nem tudja megalapítani. Nemcsak azért, mert exclusiv és aristokratikus természetüknél fogva csak keveseké s mert a bajt nem tudják megakadályozni, hanem azért is, mert kétes jók, mint már Sokrates megmondá s vissza lehet élni velök. Minő becse és értéke is van az oly tudománynak, mely a vallási alapfogalmakat megsemmisíti, a vallásos és erkölcsi élet egységét felbontja, az élet nagy és általános kérdéseitől elfordul, s az emberi élet semmiségét hirdeti?

De a cultura fogalma is lehetetlenné teszi a boldogság elérését. Mert a haladás vagy végetlen, vagy határolt. Amott a fejlődés czélja elérhetetlen, s haladásról beszélni értelmetlenség. Ehhez közeledni, vagy ettől távolodni nem lehet. Sőt egyes fejlődési fokokról is csak úgy beszélhetnénk, ha az egészhez való viszonyukat s így értéküket meghatározhatnók. Ha pedig a határolt fejlődés boldogságát vesszük, mit jelent az a végtelen kisebbség, mely azt eléri, a többséggel szemben, mely még meg sem közelíti? Lehet-e czélúl kitüzni azt, a mit csak egy elenyésző kisebbség érhet el? Oly eudaemonismus ez, mely az Isten szeretetében vetett hitet s az erkölcsi világrendet megsemmisítené. Elérhetetlen utópia és illusio, melyért az elérhető életczélt hanyagolnók el.

Minden haladás lényegében vallásos, mert feltétele a vallásos szellem ereje. A haladás tetőpontját, mint kimutattuk, a kereszténység jelzi. Tehát a végtelen haladásnak annyiban van vége, hogy a haladás a kereszténység lényegén túl sohasem mehet. Nem a haladást szünteti meg, csak vég- és czélnélküliségét. A cultura optimistái szerint e fejlődésben az egyén élete semmi s a végczél boldogságában kevesen részesűlnek. De nem az egyén van a fejlődésért, hanem megfordítva s legfőbb életczélját minden egyén elérheti.

Eddig a kritikai, történeti rész. Az eddigi előadások kimutatták az egyházi élet mai alakjainak, állapotának tarthatatlanságát, hiányait, fogyatkozásait s a reform szükségességét. A következők az építés munkáját, a terveket, javaslatokat tartalmazzák. Azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy milyennek kell lenni az egyháznak, hogy a val-

lásos élet követelményeinek megfelelhessen s minő szervezeti lépéseket kell tenni, hogy céltudatosan haladhasson feladata megoldásához. Reformjai *a hit, cultus és a szervezet* körét ölelik fel, azokra vonatkoznak. Theologiai álláspontja, vallási nézetei itt nyernek határozott kifejezést.

Valamely vallási társulatnak első ismertető jele a *hit*, vagy a *hitvallás*. Ez „a vallásos, tehát a ker. szellem és élet lényegére, tartalmára és becsére vonatkozó meggyőződések összege". A hit lényegesen az egyén dolga, de az egyén nem izolálva áll, hanem a vallásos élet közösségében. Ez az új hit, melyet sem új vallás, sem tudomány nem pótol, a *keresztény hit*. Nem új vallásról, nem új hitről, nem új evangeliumról van tehát szó, hanem a ker. hit újra építéséről és fejlesztéséről. Nem észvallásról a deismus értelmében, nem a szabad gondolkodók vallásáról önkényes elvonásaikkal, nem Schelling vagy Hartmann bölcselmi vallásáról, nem a concret monismusról, melyek a történeti kereszténység helyére lépnének.

A hit lényege az, hogy mit nevez az ember istennek. A vallásos ember csak Istenben hisz. Sola fides annyit jelent, mint solus deus. „Babona tehát a történeti Krisztusban, a bibliában, egyházban, pápában stb. hinni, mert ezek a hitet legjobb esetben csak közvetítik" (119. l.). Ez a hit isteni *kinyilatkoztatás* dolga, a mi minden tudományos ismeretet fölűlmul s ezért a tudományra nézve titok, *mysterium*. De az isteninek csak bizonyos alakja tárgya a kinyilatkoztatásnak. Ez a tudományt nem szünteti meg, csak azt jelenti, hogy az isteninek ez az alakja a tudományra nézve megismerhetetlen. A tudomány nem összege mindannak, a mi van s nem egyedüli forma, melyben a valóság az embernek hozzáférhető. A vallásos hit csak azzal a tudománynyal van ellenmondásban, a mely azt állítja, hogy ő minden s mindent megismerhet. Ha a vallásos hit a tudománynyal ellentétben állana, akkor az érzelem, akarat, jó és rossz, a képzelem, a szép világa, sőt minden valóság a tudáson kivül is ellenmondana, mert ezek a tudományra vissza nem vezethetők. A vallás Isten és ember közötti viszony lévén, az ember részes mindabban, a mi Isten lényét teszi és Isten abban, a mi ember lényét teszi *(theanthropologismus* v. *pantheismus)*. E hitvallással ellenkezik a *szent háromság tana*, a mely visszaesést mutat a polytheismusba s a hellenizáló mythologia productuma. „*A keresztény hit unitárius, nem a zsidó, vagy mohamedán monotheismus, hanem a keresztény unitárismus értelmében, a mely a pogányság, zsidóság és kereszténység igazságának legfőbb vallásos syuthesise*". (129. l.). A szt. háromság tanával esik a *Jézus istenségének* tana is (christologia). A keresztény hit tartalma titok,

mysterium lévén, hisszük a *csodát,* de ez kizárja az *egyházi csoda* fogalmát. Ez csodajelekből (τέρατα, prodigia, portenta) áll, megszünteti a természet és ismeret törvényeit. Mint Tertullianus mondá: credibile est, quia ineptum est. Nem egyes jelek, hanem Isten, a hit igazságai, az ember és természet élete a valódi csodák.

A *cultus* (IX. előadás) a vallási közösség alakja. De a közösség nem feltétlenül szükséges. Hiszen a vallásos érzelem legközvetlenebb kifejezése az imában nincs e közösséghez kötve, sőt a magányt keresi, miként Jézus példája mutatja, „A legnagyobb szükségben és a legnagyobb boldogságban az ember mindíg egyedűl van s ez az egyedüllét épen a legintensivebb együttlét Istennel". A cultusnak csak viszonylagos becse van, mert ez a hittől és kinyilatkoztatástól függ. Hol ezek iránt hányzik a fogékonyság, ott a cultusnak nem nagy az értéke Aztán a cultus nem is önczél, csak eszköz a czélhoz. A czél pedig: az egyetemes isteni ember, Isten feltétlen szeretetének megvalósulása minden emberben, isten közössége minden emberrel, az emberek közössége egymás közt az isteni közösség által, mit Jézus isten országának nevezett.

A cultus *lyrai — aesthetikai* oldala a *közös ének és ima.* Czélja a kedély előkészítése, kedvező vallásos hangolása. Ezért az ima nyelve egyszerű, keresetlen, közvetlen. A mi e lyrai elemek reformját illeti, a cultus vezetőitől mindenek előtt követelendő, hogy egyéni érzelmi világukban az Isten félelme és szeretete oly erővel nyilat kozzék, mint Krisztusban, hogy emelkedjenek a ker. hit és kinyilatkoztatás magaslatára. Több változatosság követelendő az énekekben és az imaformákban s ekkor megszünik a külső forma (Formelwesen, Formelcultus) túlságos cultusa. „A cultus vezetőknek a nagy, a szabad, a szellemes, az igazi krisztusi szellemtől áthatott unitáriustól, Parkertől kellene példát venniök, kiről legujabb életirója (Altherr) azt mondja, hogy imái valódi ihletések voltak". (162. l.).

Második eleme a cultusnak az *elbeszélő-tanitó,* a predicatio, Isten igéjének hirdetése, melynek czélja a legfőbb igazság megismerése. Előnye az ima felett az, hogy nemcsak érzelmeket és hangulatokat, hanem igazságot fejez ki, de hátránya az, hogy csak a lelkész egyéni vallásának kifejezése s a község vallása nem jut benne kifejezésre, mint a közös énekben és imában. A mi a cultus ez elemének reformját illeti, a ker. egyháznak egészen más predikatorokra van szüksége, mint a milyen a mostaniak többsége (172. l.), hogy a predicatio is más lehessen. Itt nyilik igazán fontos szerep a papok nevelésre hivatott köröknek. Ki kell lépni a papi állás kizáró műveltségéből, a kereszténység szelleme kell, hogy áthassa a papokat; általános

humánus, mindenek előtt bölcseleti képzéssel egyesíteni a humanitás és kereszténység szellemét. Ez korunk legelső és legsürgősebb követelménye. Parkereket és Channingeket kell nevelni. Utóbbiról mondja Ströhlin: l'idéal du pasteur protestant au dix — neuvième siècle.

A harmadik eleme a *drámai*, a cultusnak az a része, a melyet tulajdonképeni *mysteriumnak*, vagy *szentségnek* neveznek. A kath. egyház számukat önkényesen hétre, a prot. ép oly önkényesen kettőre, a keresztelésre és úrvacsorára szorította. A fennálló cultusformák közöl szerző elveti a christolatriát, a mely szerint a történeti istenember a cultus eszközéből, vehiculumából annak tárgya lesz. E szempontból a *keresztség* u. n. szentsége elavúlt és jelentés nélküli cselekvény. A gyermek keresztelése teljesen pogány alakulat s protestans szempontból, a mely a hitnek a szülők és keresztszülők által való biztosítását és képviseltetését elveti, teljesen tarthatatlan. A ker-sztelés helyébe lépjen a confirmatio. Részben christolatrikus jellegű az *úrvacsora* is, amennyiben t. i. külső czeremoniákkal jár. „Ideje már a reformatio művét ezen a szentségen is befejezni s a kenyér és bor élvezetének jelentés nélküli és elavúlt symbolikájával leszámolni (184. l.). Az úrvacsora Isten lényegének, a szeretetnek legfőbb kinyilatkoztatása. Kell tehát, hogy az ember részéről is a szolgálatra kész és magát feláldozó szeretet mysteriumává alakuljon, igazi *szeretet vendégsége* legyen, melyben a gyülekezet tagjai az áldozó, odaadó, megbékülő, megbocsátó, megváltó szeretet tényeiben egyesüljenek. Példáúl szolgálhatnak az első keresztény gyülekezetek úrvacsorája, Jézus utolsó vacsorája. Ima, ének, predicatio Jézus halálát, mint az isteni szeretet legfőbb kinyilatkoztatását magyaráznák. Ezután következnék a lábmosás szentsége, vagy a szeretet vendégsége. Énekelnék Pál apostol felséges hymnusát (1. Kor. 13.), felolvastatnék Ján, XIII. 1—20 v. s azután a gyülekezet a szeretetnek valamely tényét végezné. Ez a viszonyoknak megfelelően egyszer adakozás lenne jótékony czélokra, szegények, betegek, árvák segélyezésére, máskor valamely egyházi czélra, egyszer viszálkodások elintézése a gyülekezetben, máskor meghasonlott testvérek kibékítése stb.

A confirmatio és úrvacsora lennének az *állandó* szentségek; ezeken kívül a *változók*, mint házasság, újszülöttek beszentelése, a mi egészen újra alakitva a keresztség helyébe lépne, halottak beszentelése stb.

A tizedik és utolsó előadás végűl az egyházi élet, a szervezet reformjával foglalkozik s egy általános összefoglalásban összegezi a reformatio hiányait s a reformok megfelelő alakjait. A hiányok a következők:

A reformátorok megkezdették a harczot a hierarchikus egyház daemonismusa, vallási romlottsága ellen a hit, a cultus és a szervezet

terén, megkezdették isten országának valósítását a ker. humanitas szellemében. De munkájukat csak tökéletlenűl vitték keresztül, mert részben ők is a középkori szellem uralma, a ker. szellem egyházi romlottsága alatt állottak. Hitvallásuk, istentiszteletük, egyházszervezetük csak compromissum a ker. reformatorikus és egyházi szellem között. Ez a félmunka lett az a végzetteljes örökség, mely az emberiség fejlődését egész napjainkig meghatározta. A hittanban részben zsidó, részben pogány mythologiai scholastika felújulására, a cultusban elavúlt, megkövesedett és jelentésnélküli formákra, a szervezetben az állami egyházra vezetett, a mely mind az állam, mind az egyház lényegével ellenkezik. Ez a félig végzett munka nem egyesítette a hitet és tudást s ezért az inhumanus egyház és a keresztényietlen humanitás harcza tovább foly, „ez a két daemona és ostora az emberi nemnek". Másfelől a reformatio örökre kitűzte a ker. szellem irányát, midőn a daemonismust minden alakjában megszüntetni s az egyetemes isten-embernek, isten országának megvalósításán munkálni törekedett. Ez irányban kell tovább munkálni. Ez a *keresztény-gnostikus-reformátorikus programm*, melynek pontjai: modern bölcselet a régi egyház dogmája helyett, keresztény gnosis Leibniz, Lessing, Herder, Kant s az utána következő német elmélkedés által, bölcseleti kritika és gnosis a dogmatika és exegesis helyett, modern állam philantropikus humanismusával, általános emberszeretet. Ez volna a *keresztény evolutio.*

A kath. (keleti és nyugoti) egyház reformra, ker. evolutiora nem alkalmas. A hierarchiára nem vár fejlődés, csak bomlás és halál. Csalhatatlanságának proclamálásával szellemi halálát is proclamálta. Utolsó és legszilárdabb támasza az ördögben való hit. Abban a pillanatban, mikor az a támasz ledől, a hierarchia egész épülete is össze fog omlani. Szomorú maradványai egy ideig még élni fognak félreeső völgyekben, falvakban s azután „a hierarchia vampyrjától és daemonától megszabadúlt nép" a reformált egyházba fog áttérni. A hierarchikus egyház nem reformálható; a ker. emberiség álláspontja tehát vele szemben a harcz. De hogy ez eredményes legyen, szükséges, hogy maga is teljesen reformáltassék. Az inhumanus egyház és a vallástalan bölcselet megszüntetendő s lépjen helyébe a keresztény humanismus. Ez új gnostikus hittannal együtt a cultus régi pogány és zsidó formájából átváltoztatandó; valamint az egyházi szervezet is az állami és sekta egyházak pogány és zsidó formájából tisztán vallási charismatikus társasággá. Az állami egyház bármely alakjában pogány szervezet, mert nem a kereszténység szelleme, nem a szeretet, nem vallásos motivumok szervezik és tartják fenn, hanem

a jognak világi motivuma s minden erkölcsisége daczára sem éri el a ker. szellem tisztaságát és fenségét. A szükség, a kényszer, a ker. humanitas hiánya alkotta, de nem végleges alakulat, melynél meg kellene állapodni. A sektategyházak „legnagyobb részben" zsidó alakulatok. Nyilt seb a protestantismus testén s komoly figyelmeztetés, hogy a keresztény—gnostikus—reformatorikus programm keresztülvitelét komolyan meg kell kezdeni s a ker. humanitast hitben, cultusban és szervezetben megvalósitani.

A protestans államegyház ellenkezik nemcsak a modern állam, hanem a kereszténység szellemével is. Az állam czélja földi, relativ cultur-boldogság; szervezetét egy rakás jogi, állami, politikai, nem zeti, földi, világi motivum és tekintet feltételezi, melyek a szabad, feláldozó, egyetemes, humanus szeretet ker. szellemét akadályozzák, az egyházat hivatalnoki, papi, vasárnapi egyházzá alakítják, a kereszténységet a humanus fejlődésre gyakorolható vezető befolyásától megfosztják. A sekta-egyházak ellenkeznek a ker. szellemmel az emberi élet egészétől elválasztott vallásosságuk, alattomosságuk, rajongásuk, dölyfösségük miatt. De nem tagadható, hogy az államhatalomtól való függetlenségük alkalmas arra, hogy tagjaikat bensőbb közösségbe foglalja, nagyobb áldozatokra lelkesítse, élénkebb részvétre buzdítsa az egyházi élet iránt.

Az inhumanus egyházzal szemben áll a *keresztényietlen, vallástalan* és *istentelen humanitas,* melynek hitvallása a földi cultur-boldogság. Ez is daemonismus. A népek növekvő elkeresztényietlenedése a társadalom minden osztályában, a mívelt elemek közönyös magatartása, a miveletlenek gúnya a kereszténységgel szemben, a bölcselet szétesése természettudománynyá, a lélektané idegélettanná, a spiritualismusé naturálismussá, a metaphysikáé empirismussá, a tudományé beláthatatlan részlettudássá, az irodalom lealjasodása ephemer hirlap- s közlöny irodalommá, a közerkölcsök sülyedése, iszákosság, olthatatlan birnivágyás, önzés, kicsapongó élvezethajhászás, politikai romlottság, babona, spiritismus, mediumismus, occultismus — mindezek jelei a daemonismusnak, melyek hirdetik, hogy az egyház rég megszünt az a hatalom lenni, mely a szeretet megváltó erejével uralkodik az emberiség felett.

Sem az állami, sem a sekta egyházak megszüntetése egyhamar nem várható s nem is kivánatos. A lassú és alapos átváltoztatás sikeresebb lesz. Ép így a keresztényietlen humanitást sem lehet hamar elfojtani. E feladatokra egy organum teremtése szükséges. Szerencsés kezdetnek tekinthetők e feladat megoldására a *Deutscher Protestantenverein,* a *Schweizerischer Verein für freies Christenthum*

és a *magyar, angol és amerikai unitárius egyházak.* „Csak magas elismeréssel beszélhetünk arról a nagy tetterőről, energiáról, azokról a martyriumokról és nagy eredményekről, melyeket e községek eddig bizonyítottak és elértek.“ (254. l.) Ezeket kell kiépíteni, szellemileg központosítani és szervezni. Mivel pedig minden reformnak, hogy eredményes legyen, egy bizonyos concrét, történelmi alakzathoz kell füződni, melynek reformja mindenek előtt szükséges, lehető és eredményt igérő. Magyarország, Anglia, Amerika egyházi viszonyai pedig közetlen befolyásunk körén kivül esnek, nem marad egyéb hátra, minthogy javaslatainkkal Németország és Svájcz szabadelvü vallásos köreihez forduljunk és eme kezdetek kiépítésére egy központi organum teremtése által programmunk keresztülvitelére felszólítsuk.“ Egy oly társaság alapítását sürgeti, a mely a prot. egyház reformjait hitben, cultusban és szervezetben keresztül vigye és a prot. állami és sekta egyházakat átalakítsa. Ez a társaság *keresztény* társaság lesz, de mondjon le e névről mindaddig, míg a mostani egyházak ezt a nevet bitorolják. „Unterdessen mag sich diese Gesellschaft nach der ersten grossen Gestalt des christlichen Geistes, nach dem Vorläufer der Reformation, eine *gnostische,* oder nach dem letzten Ausläufer der Reformation eine *unitarische* nennen“ (255. l.). „Ez értelemben tartja már Ströhlin az unitarismust hívatottnak, hogy a XX. századév vallása legyen,“ jegyzi meg ezután csillag alatt. Ez a társaság *protestans* lesz, mert tiltakozik a hierarchikus, állami és sekta-egyházak judaizmusa és paganismusa ellen és *reformált,* mert hódol az állandó reform elvének.“ Ez az *unitárius társaság* nem elégszik meg a tudományos haladással a hittanban (gnosis), mint a szabadelvű vallásos egyesületek, me t a hit cultus és élet nélkül holt hit, hanem végrehajtja a reformot a cultusban és a ker. élet szervezetében is s ez által oly alakot ad a protestans egyháznak, melyben egészen más erővel és sokkal nagyobb eredménynyel veheti fel a harczot a hierarchikus egyházzal és a kereszténytelen humanitással. Ez a társaság az említett vallási egyesületeknek az állam-egyházzal való szellemi közösségét egyelőre nem akarja széttépni, mert ezekben is él Krisztus szelleme. Nem akar teljes és végleges szakadást az egyházi élet ez alakjaival. „De hogy reformatorikus központi szervvé lehessen, a mint az egyház s a jelenkori emberiség állapota kivánja, nem marad egyéb hátra, minthogy a sektáskodás, elválás, haeresia gyülöletét és keresztjét egyelőre magára vegye, nem azért, hogy ez állapotot végleges önczéllá tegye, hanem hogy az egyházi élet többi alakjaiban, az állami és sekta-egyházakban, a szabad-

elvű vallásos egyletekben és a szabadegyházi társaságokban egy mozgalmat idézzen elé, a mely azokat a keresztény-gnostikus-unitárius programm értelmében átalakítja s a gnostikus-unitárius társaságot a sektáskodás odiumától és átmeneti állapotától megszabadítja s valóban keresztény-gnostikus-unitárius egyházzá teszi."

Szerző tudja, hogy a prot. egyházaknak ezt az átalakulását nem fogja megérni. De hiszi, hogy be fog következni és pedig csak úgy, ha a sektáskodás keresztjét, a mely az unitárius társaság alakítására nehezedik, magukra veszik s a jelenkor első feladatát, a reformált egyházak átalakítását isten országa értelmében, befejezik.

Dr. Gál Kelemen.

Istenről való szent elmélkedések a XVII-ik században.

(Második közlemény.)

E szükségesnek vélt előkészítés után a józan okosság legvilágosabb érveivel kezdi szerzőnk ostromolni a háromság homályos tudományát. Érdekes, hogy a szentháromság mellett felhozni szokott philosophiai érveket is elég behatóan ismerteti; de csak azért, hogy a bennök rejlő ellenmondásokat kimutatva, annál inkább föltüntesse benső erőtlenségüket és a józan felfogás előtt tarthatatlan mivoltukat.

„Innen azért világosan megtetszik, mely igen nagy kábaság légyen az ellenkező feleknek az ő dolgok, a kik, midőn meg akarjuk nékik az ő tudományoknak képtelenségét mutatni, s az igaz ratióból szemek eleiben tenni, tehát mingyárást arra a szaladó résre fognak és kapnak ki, hogy efféle mélységes, titkos dolgokat, a minémü a Szentháromság felől való tudománynak mysteriuma, nem kell vizsgálni és tudni, hanem csak hinni; mintha ugyanis elhihetné azt valaki, az mit nem tud és elméjével meg nem foghat; mintha az Isten olyan dolgot jelentett volna mi nékünk meg, a melyet nem érthetünk és nem vizsgálhatunk meg: holott az Isten mindeneket, a melyeket megjelentett, a végre jelentett meg, hogy tudjuk és hidjük és életünket az ő kijelentett akaratja szerént rendeljük.“

„De innen is megtetszik, hogy az *Sana Ratióból,* az igaz okosságból, ezt a Háromság felől való tudományt meg nem próbálhatni; mert annyi sok esztendőktől fogva, miolta ez az tudomány bévétetett az Platonicus kereszténektől, mind ennyi sok éles elméknek futtatások után is nem találkozott sohul senki, a ki azt valami ratióval megállithatta volna; voltanak ugyan némely nyughatatlan füstösagyu emberek, a kik ebben futtatták elméjeket, de midőn bölcsek akartanak lenni, a mint az Apostol mondja, bolondokká löttenek.“

„Ilyenképpen agyoskodnak azért ezek az emberek: Az Istenben két dolog vagyon: *Intellectus et Voluntas,* értelem és akarat, a mely dolgokkal maga körül forgolódik az Isten; mert az Isten magát érti és az mennyiben mindenek felett való jó, tehát akarja és szereti ő magát.“

„Az Atya azért értvén magát, azzal az értelemmel az második Isteni személyt producálta és szülte; mert mivel az Isten örök üdőknek előtte értette magát, szükség, hogy az maga képét és hasonlatos-